

بررسی علمی نظریه «شهر سالم» در شهرسازی

نویسنده: انجینیر اسدالله رامین «حنیف»

چکیده

رشد شتابان شهرنشینی طی چند دهه اخیر مشکلات فراوانی را برای شهر و شهروندان ایجاد نموده و در پی آن، سلامت شهرها به خطر افتیده است. شهر سالم، یک مقوله سلامت عمومی است که براساس تفکر پروفیسور Mc. Keown. T بنیان گذاشته شده است. او دریافت که برخلاف عقیده عموم مهمترین عامل ارتقای سطح سلامت در کشورهای توسعه یافته در قرون نوزدهم و بیستم، صرفاً پیشرفت در امور خدمات صحتی و تکنالوژی مربوط به آن نبوده. منظور از شهر سالم، محیط اجتماعی و کالبدی است با امکاناتی که انجام تمامی فعالیتهای زنده گی را با سهولت و با کارآیی مطلوب امکان پذیر میسازد. شهر سالم که در آن مشکلات شهرهای بزرگ به نازل ترین حد خود می رسد و زنده گی افراد در آن با صحت جسمی و روان اقتصادی همراه است و از ضرورت های دنیای امروز محسوب می شود.

کلمات کلیدی: شهر سالم، توسعه پایدار، سازمان صحتی جهان، سلامت جسمی-روانی، شهروند سالم.

مقدمه

فرایند رشد و گسترش شهرها در طول تاریخ با روندی همواره صعودی ادامه داشته و دارد؛ اما امروزه آنچه که به شهر اهمیتی مضاعف بخشیده روند لجام گسیخته این سیر صعودی است. به خصوص از نیمه دوم قرن بیستم این روند شتاب آلوده تر در حال پیش روی است به نحوی که بر اساس آمارها و پیش بینی های سازمان ملل متحد تعداد جمعیت شهر نشین کل دنیا که در سال ۱۹۵۰ برابر با ۷۳۶۷۹۹ هزار نفر بوده است و در سال ۲۰۵۰ به ۶۳۹۸۲۹۱ هزار نفر خواهد رسید. این بدان معنی است که جمعیت شهرنشین از ۲۹.۰۶ فیصد به ۸۴.۸۱ فیصد خواهد رسید. حال با توجه به این روند و فرایند عظیم شهری شدن جهان توجه به شهر سالم و ایجاد فضای ایده ال برای این شهروندان، امری است که باید بیش از پیش مورد توجه علمای علوم مختلف و به خصوص شهرسازی قرار گیرد؛ زیرا اگر به این مسأله توجه نشود، هر روز فاصله میان رشد جمعیت شهری و برنامه ریزی های شهری بیشتر خواهد شد و این شکاف ایجاد شده می تواند شهر را به محیط نامناسب برای شهروندان تبدیل نماید. همانگونه که ما امروزه این مشکلات را به واسطه همین شکاف ایجاد شده به وضوح در همه شهرهای بزرگ جهان و به خصوص با شدت بیشتری در شهرهای کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته مشاهده می نمایم. پس به موازات رشد شهرها و پیامدهای ناگوار برخاسته از آن، مقوله سلامت شهری نیز به یکی از مهمترین مقوله های برنامه ریزی و مدیریت شهری تبدیل شده است. برنامه ریزی سلامت یا دیدگاه شهر سالم یک اصطلاح نسبتاً جدیدی است که امروزه توسط آن دسته از برنامه ریزان شهری و منطقه یی که همواره در پی آند تا محیط شهری را با سلامت فزیک و روحی شهرنشینان پیوند زنند پا به عرصه وجود نهاده است. برنامه ریزی شهر سالم به معنای برنامه ریزی برای مردم است. این نوع از برنامه ریزی شهر را به عنوان ایده یی فراتر از ساختمانها، خیابانها و فضاهای باز ترویج میدهد. بر این اساس شهر یک سازواره زنده

در حال تنفس و موجود است که سلامتی اش کاملاً با سلامتی شهروندان گره خورده است. با توجه به اهمیت سلامت شهر تحقیق حاضر بر اهداف زیر انجام شده است:

معرفی نظریه شهر سالم و جایگاه آن در شهرسازی معاصر؛
 بررسی ویژه گی ها، شاخص ها و اصول نظریه شهر سالم؛
 ارائه طرحهایی برای تحقق نظریه شهر سالم؛

شهر سالم

اولین بار تفکر شهر سالم در دهه ۱۹۸۰ توسط سازمان صحت جهانی مطرح شد که مبتنی بر همکاری بین بخشی و مشارکت مردمی در راستای دستیابی به برنامه سلامت میباشد. بعدها، موضوع شهر سالم در سال ۱۹۸۴ در کنفرانس تورنتوی کانادا مجدداً مطرح شد. موضوع این کنفرانس «آن سوی مراقبتهای صحتی» بود. در این ارتباط به منظور پیشرفتهای حاصل شده در این زمینه، استراتژی صحت برای همه مطرح شد. در این کنفرانس پروفیسور دهل استاد دانشگاه برکلی مقاله یی تحت عنوان شهر سالم ارائه کرد و در آن مقاله شهر سالم را شهری تعریف کرد که به طور مداوم در ایجاد یا بهبود شرایط اجتماعی، کالبدی، توسعه و منابع فعالیت کند. با این وسیله امکان عملکرد درست و کامل، برای حداکثر بهره برداری را از توان انسانها فراهم آورد. دو سال بعد از این کنفرانس، در سال ۱۹۸۶، کنفرانس ارتقای صحت در شهر اوتاوا برگزار شد. در این کنفرانس اصول ارتقای صحت به تصویب رسید و بیشترین تاکید آن بر مواردی بود که بعدها چارچوب اصلی پروژه شهر سالم سازمان صحت جهانی را فراهم ساخت. (سعیدی مفرد و گردفرامزی؛ ۱۳۹۲: ۳)

روند شکل گیری شهر سالم

۱۹۷۹: مطرح شده مسأله «بهبود رفاه و سلامت عمومی» توسط انجمن صحت جهانی.
 ۱۹۸۰: مطرح شده موضوع «شهر سالم» توسط سازمان جهانی صحت مبتنی بر همکاری «بین بخشی و مشارکت عمومی» در راستای دستیابی به برنامه سلامت.
 ۱۹۸۴: برپایی کنفرانس تورنتوی کانادا با موضوع «آن سوی مراقبتهای صحتی» و ارائه

مقاله داکتر دهل تحت عنوان «شهر سالم».

۱۹۸۶: برپایی کنفرانس «ارتقای صحت» در شهر اوتاوا و ارائه پروژه و چهارچوب شهر

سالم.

۱۹۹۸: کنفرانس بین المللی «شهر سالم» در شهر آتن یونان به مناسبت دهمین سالگرد

برنامه ریزی شهر سالم.

به باور پروفیسور لئونارد دو دهل: «منظور از شهر سالم، محیط اجتماعی و کالبدی است با

امکاناتی که انجام تمامی فعالیت های زنده گی را با سهولت و با کارآیی امکان پذیر میسازد.

(جهرمی؛ ۱۳۸۹: ۳)

اهمیت مشارکت مردمی به عنوان یکی از پایه های پروژه شهر سالم مطرح خواهد شد.

سازمان صحتی جهانی صحتی، ضرورت قراردادن مردم را در کانون فعالیتهای مرتبط با ارتقای

سلامت، به عنوان یک اصل اساسی متذکر شد و بر بهبود مشارکت عمومی در تمام سطوح از

سیاست گذاری تا اجرا تأکید میورزد؛ سازمان همچنین معتقد است بخشی از میکانیزمهای

تأمین هزینه های ارتقای سلامت، به مشارکت مردمی بستگی دارد.

ویژه گیهای شهر سالم

در شهر سالم عموم مردم دارای فرصت های شغلی مناسب و برابر هستند، در نتیجه همه

آنها از رفاه نسبتاً مطلوب برخوردار میباشند. شهر سالم دارای فضای عمومی و چشم انداز شهر

زیبا با الهام از فضای سبز مناسب و تلفیقی از معماری بومی و مدرن میباشد. شهر باید دارای

امکانات فرهنگی و آموزشی مانند کتابخانه ها، فرهنگسراها، سینما، دانشگاه ها و... باشد و این

امکانات به طور عادلانه در اختیار عامه مردم قرار گیرد. زمینه های لازم برای مشارکت و

فعالیت اجتماعی بانوان به طور عادلانه ایجاد شده باشد. شهر سالم ویژه گی های زیر را دارا

میباشد:

- کار اصلی شهر سالم تأمین هر چی بیشتر سلامت جسمی، روانی، اجتماعی و فرهنگی

شهروندان است.

- شهر سالم برای ارتقای چنین سطحی از حیات مدنی میتواند نیروی مردمی را بسیج کند.
- شهر سالم شرایطی را فراهم میسازد که بر سیاست های ملی صحت عمومی اثر گذاشته تا بتواند توسعه صحتی را موجب گردد.
- شهر سالم در سازماندهی و ساماندهی جلب همکاری و هماهنگی دستگاه ها و سازمانهای بین بخش تلاش میکند که تمام امکانات بالقوه، با حمایت مردمی به کار گرفته شود.
- شهر سالم شبکه های شهری و بین شهری برای توسعه صحت و ارتباط آن با مرکزیت را ایجاد کرده و شرایط دسترسی همگان به صحت و سلامت را فراهم میسازد. (ارجمندنیا؛ ۱۳۸۹: ۶)

معیارها و شاخص های شهر سالم

جوامع سالم دارای مشخصات منحصر به فردی اند؛ ولی اصول مشترکی دارند. جوامع سالم دورنمایی از سلامت را برای آینده ارائه میدهند که در این راه پروسه هایی را جهت رسیدن به اهداف به کار میگیرند؛ بدین ترتیب این اصول ما را در شکل دادن به انگاره یی از شهر سالم یاری میدهد، تا برای هر اصل معیارها و شاخص هایی مشخص شود. با توجه به تعاریف شهر سالم و کیفیات ارائه شده از شهر سالم، قواعد کلی به صورت اصول چهارده گانه زیر به عنوان اصول شهر سالم استنباط و استخراج میگردد که هر یک ناظر به چند بعد از کیفیت شهر سالم است. منظور از شهر سالم در اینجا اشاره یی به ارکان و پایه های ایده شهر سالم است. در واقع هر اصل مؤلفه هایی از شرایط برای تحقیق ایده شهر سالم را در خود دارند که برای هر شهری در منطقه یی قابل تعمیم است.

از نظر میلیکا و همکارانش ابعاد شش گانه اصول و معیارهای کیفی شهر سالم عبارت است

از:

- سیاست برابری و حمایت سیاسی؛

- مدیریت؛
 - برنامه ها و فعالیت های ارتقاء بهداشت در شهر؛
 - مشارکت اجتماعی؛
 - مشارکت بین بخشی؛
 - فعالیت های حفاظت از محیط (سعیدی مفرد و گردفرامزی؛ ۱۳۹۲: ۴)
- در حقیقت هم اکنون شاخص هایی وجود دارند که به عنوان یک اثر یا مؤلفه در تعریف شهر سالم و سلامت در جامعه مورد استفاده قرار میگیرند. از شاخص های کلاسیک جهانی گرفته تا آن دسته از شاخص های اقتصادی، محیطی و سازمانی که هر یکی از این حاوی تعداد زیادی از متغیرها خواهند بود.
- بخشی از شاخص های شهر سالم که توسط سازمان جهانی بهداشت مطرح شده شامل موارد زیر میباشد:

- شهر تمیز و ایمن؛
- تأمین نیازها برای آب، غذا، سرپناه، درآمد، کار، امنیت برای شهروندان؛
- جلب مشارکت شهروندان به همکاری و همیاری در روند زندگی آنها در امور بهداشت و محیط زیست؛
- تطبیق و سازگاری رفتار شهروندان بر زنده گی سالم تر؛
- تسهیل دسترسی به بهبود کیفیت خدمات صحتی؛
- تأمین مواد غذایی سالم، آب، انرژی و سیستم دفع زباله؛
- حفظ میراث فرهنگی شهروندان؛
- محوری بودن سلامت در سیاست گذاریها
- برخورداری از طول عمر در یک محیط صحتی مناسب (همانجا)

اصول چهارده گانه شهر سالم

۱. حیات بخشی پایدار: شهر باید قابلیت حیات داشته باشد و سلامتی و نیازهای اساسی

انسان را تأمین نماید.

۲. ایمنی و امنیت: شهر باید امن باشد، در امان بودن بهتر از حوادث طبیعی (اعم از سیل و زلزله) و حوادث غیر طبیعی و زیان های جانی و مالی.
۳. بهره‌وری اقتصادی: شهر باید از اقتصاد مالی برخوردار باشد و بازدهی و راندمان را در همه عرصه‌های اجتماعی افزایش دهد.
۴. تعاون: ارتباطات اجتماعی سالم که شامل همیاری و همکاری و یاری و ... شود.
۵. دسترسی: شهر باید شرایط و تسهیلات بالفعل و بالقوه دسترسی مطلوب را نه تنها به مراکز خدمات، بلکه به اطلاعات، اخبار، منابع و مکان های خاص فرهنگی و مذهبی و ... مهیا نماید.
۶. تعادل: شهر باید سعی در حفظ، استمرار، تقویت تعادل به معنای عام آن داشته باشد نیازها را برآورده کرده و از فشار بیش از حد به یک بخش به نفع سایر بخشها جلوگیری کند.
۷. سازگاری: بر اساس این اصل شهر می بایست موجبات سازگاری و همسازی اجزا و عناصر نسبت به یکدیگر و نیز ابعاد مختلف زنده گی شهری با شرایط طبیعی را فراهم آورد.
۸. پویایی (توسعه منظم): شهر باید پویایی داشته باشد. این پویایی به توسعه یی هدفمند، مستمر و تا حد ممکن قابل پیش بینی تعبیر میشود که ناظر بر هدف یا اهداف مشخص است.
۹. هویت: شهر باید از انقطاع تاریخی و نیز گسستن پیوندهای فرهنگی و ... را از طریق حفظ و اعتلای آنها، ممانعت به عمل آورد، به صورتی که هویت شهر موجب بازشناسی آن گردد.
۱۰. زیبایی: شهر باید تلاش کند تا در همه ابعاد علی الخصوص، در نموده‌های کالبدی و بصری برای مردم لذت بخش باشد.
۱۱. تنوع: شهر باید تلاش کند تا حد اکثر تنوع را در ساختار کالبدی و اجتماعی و اقتصادی خود به وجد آورد تا از این طریق امکان ارزیابی و انتخاب برای شهروندان به وجود آید.

۱۲. بهره وری وقت آزاد: شهر باید مقدمات لازم و مناسب گذران اوقات فراغت خارج از جریان جدی زنده گی را برای تجدید قوای کلیه احاد جامعه با شرایط مطلوب تأمین نماید؛ یعنی، استفاده مطلوب از وقت آزاد در جهت تحقق هدف انسان سالم.

۱۳. بسته در نظر گرفتن شهر: شهر باید تلاش نماید تا حتی المقدور داده ها و ستانده های خود را به ویژه در امور صحتی و محیطی تحت کنترل و حتی بازیافت و یا تصفیه نماید. بسته در نظر گرفتن سیستم شهر به معنای تعیین حدود و مرزهای مشخص در جهت چگونگی و میزان ارتباط متقابل شهر با محیط است. حتی المقدور از ورود داده ها منفی (سیل) به شهر جلوگیری کند.

۱۴. شهر باید احساس تعلق شهروندان را تقویت نماید و آن را با شیوه های مختلف احساس مسؤلیت تبدیل کند تا از این طریق بتواند به اهداف شهر سالم دست یابد. (برقراری پیوند عاطفی بین مجموعه شهری و مردم با شعار شهر ما خانه ما). (زیاری و جانباز نژاد؛ ۱۳۸۷: ۲۲)

ابعاد زیست محیطی شهر سالم

توسعه پایدار دیگر موضوع پذیرفته شده یی است که همه گان به آن اذعان دارند و شهرها بیش از هر زمان دیگری نیاز به نگرش پایدار در وضعیت زیست محیطی خود دارند. آلوده گی در شهرها بیداد می کند، هر ساله آلوده گی هوای شهرها تعداد زیادی از شهروندان را به کام مرگ می کشاند، گسترش افقی شهرها پایداری انرژی را به شدت تهدید میکند. پسماند ها، زباله ها و فاضلاب شهری که خود حدیث دیگری است. تلاش برای دست یابی به شهر ایده آل بدون توجه به مسایل زیست محیطی فوق قطعاً تلاشی بیهوده خواهد بود؛ پس باید به موضوع توسعه پایدار شهری به عنوان یکی از مهمترین اولویت های شهری پرداخته شود تا شهر سالم پدیدار شود.

ممانعت از گسترش بی رویه شهرها، توجه به حمل و نقل عمومی، نزدیکی به شبکه های مهم حمل و نقل، افزایش آگاهی های شهروندان از جمله اقداماتی است که باید انجام گیرد. (مسیحی؛ ۱۳۸۳: ۳۱۳)

موانع تحقق شهر سالم

دست یابی به شهر سالم که از ویژه گی پایداری نیز برخوردار باشد آرزوی دیرینه بشر بوده است؛ اما در این راه همواره با موانعی روبه رو بوده است:

- تغییر و تحولات سریع فن آوری های نوین و ناتوانی شهرها در سازگاری با این سرعت فزاینده تغییرات.
- مهاجرت گسترده به شهرها و تشکیل بافت های حاشیه یی در شهرها که حاشیه نشینی خود یک بیماری شهری شناخته می شود.
- عدم وجود نگرش سیستمی به شهر و در نتیجه نبود ارتباط منطقی بین اجزای مختلف شهر.
- مشارکت ضعیف یا عدم مشارکت شهروندان در اداره شهر.
- توجه بیش از حد به ماشین در شهرها و خارج شدن شهرها از ابعاد انسانی.
- خالی بودن فضای نگرش ایدیولوژیک به شهرها و مادی گرایی افراطی در ساختار و کالبد شهر.
- عدم وجود پارادایم های علمی منطبق با ساختار بومی و محلی شهرها و پیروی آنها از الگوهای وارداتی بدون بومی سازی آنها.
- سیاست زده گی عرصه های مدیریت شهری و بی توجهی به روش های علمی و فنی در اداره امور شهری.
- ضعف ساختارها و چارت های سازمانی در شهرداریها و قدیمی بودن بسیاری از قوانین و مقررات شهری.
- ارتباط ضعیف و گاه منفصل مقامات شهری و شهروندان.
- عدم وجود رسانه ها و نشریات فعال و اثرگذار در حوزه شهری خصوصاً در شهرهای کوچک به عنوان پل ارتباطی میان مردم و مقامات شهری.
- رواج استاندارد های یکسان شهری برای مناطقی با شرایط متفاوت جغرافیایی.

- عدم نظارت بر زیر ساخت های عمده شهری و کاهش عمر مفید آنها.
- وجود نظام سلسله مراتبی برنامه ریزی از بالا به پایین و کاهش تطابق این برنامه ها با نیاز های شهروندان.
- توجه فقط عددی به شهر ها به عنوان معیار های توسعه و بی توجهی به سایر شاخص های توسعه شهر. (شیدایی؛ ۱۳۸۷: ۵)

راهکارهای تحقق شهر سالم

- تقویت مشارکت شهروندان در اداره امور محلی و شهری؛
- طراحی مکانیزمهایی جهت تأثیر گذاری هرچه بیشتر شهروندان بر ساز و کار تصمیم گیری در شهرها؛
- تقویت حس تعلق اجتماعی و اعتماد اجتماعی شهروندان؛
- بازنگری در قوانین قدیمی و ناکارآمد در اداره امور شهری؛
- بسط توانایی ها و مهارت های شهری شهروندان؛
- تقویت نشریات بومی - محلی مرتبط با مسایل شهری جهت افزایش آگاهی های شهروندان؛
- تأسیس و راه اندازی بانک ایده و حمایت از ایده نو شهروندان؛
- توجه به شاخص ها و معیار های انسانی و کاهش سلطه وسایل نقلیه در شهرها؛
- آرام سازی فضاهای محلی (واحد همسایگی) از طریق اعمال محدودیت برای ورود وسایل نقلیه و کاهش سرعت آن در این محدوده ها؛
- در نظر گرفتن شرایط همه شهروندان در برنامه های شهری به ویژه کودکان و سالخورده گان به دلیل کم توانی آنها؛
- خارج کردن نقش شهرداری ها به عنوان یک واحد سیاسی و از بین بردن سیاست زده گی در آنها؛
- شناسایی استعدادها و توانهای بومی - محلی شهر ها و تقویت آنها؛

- توجه ویژه به مسایل زیست محیطی شهرها و اصل توسعه پایدار شهری.
- مدیریت برنامه مدار پسماندها و مسأله آلوده گی شهری نه مدیریت هیا هو مدار و غوغا سالار؛
- طرح کاربرد نمادهای ایدیولوژیک و دینی در ساختارهای شهری جهت ایجاد ارتباط معنوی میان کالبد شهر و شهروندان؛
- ایجاد راهکارهای قانونی جهت جلوگیری از گسترش بی رویه شهری از طریق تعریف محدوده و جلوگیری از تغییر کاربری اراضی شهری؛
- ارتباط منطقی و سیستماتیک با سایر شهرهای دنیا با تأکید بر حفظ هویت شهری؛
- توجه به شهرهای پیاده به عنوان پارادایم شهری قرن بیست و یکم؛
- اصلاح بافت های حاشیه یی و ناکارآمد شهری به عنوان یک کانون بحرانزای شهری در جهت اعتلای فضای شهری.
- کاهش فاصله طبقاتی میان مناطق شهر و روستایی جهت کنترل مهاجرت به شهرها؛ (شیدایی؛ ۱۳۸۷: ۶)

نتیجه گیری

افزایش فقر در شهرها، دسترسی ناکافی به مسکن و خدمات اصلی شهری، بیگانگی شهروندان از هم، ایجاد زاغه ها و مسکن های غیر قانونی، سیستم حمل و نقل ناکافی و نارسایی امکانات اصلی شهری و غیره همه اینها نتیجه رشد سریع شهرنشینی و مشکلات عمده اجتماعی و اقتصادی در کشورهای جهان است که گریبانگیر مجتمع های زیستی گردیده است. توسعه شهر زمانی میتواند پایدار باشد که ابعاد اجتماعی و اقتصادی آن در همه سطح ها و گام ها در نظر گرفته شود. در این میان سلامتی یکی از اهداف اصلی و مهمترین پیامدهای توسعه پایدار شهری است. شهر در گروه داشتن محیط سالم و بسترهای مناسب اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و زیست محیطی است که شهروندان پایه و اساس و سرمایه اصلی آن را تشکیل میدهند. بدین ترتیب از جمله عناصر مهم و پیوند دهنده پروژه های شهر سالم در همه جا، درگیر کردن مردم

و نهادهای و بخشهای غیر دولتی برای ارتقای سطح زنده گی مردم هر شهر و محله میباشد. پروژه های شهر سالم بر مشارکت مردم در مسایل تأکید فراوان دارند؛ به همین جهت شرایط باید به گونه یی فراهم شود تا مردم بتوانند در تصمیم گیریها و برنامه ریزیهای سازمانها و ارگانهای شهری دخالت مستقیم داشته باشند. اهمیت همکاری و مشارکت مردم در این گونه پروژه ها به اندازه یی است که بدون حضور آنها، پروژه هويت اصلی خود از دست خواهد داد.

مآخذ

- ۱- ارجمند نیا، اصغر. (۱۳۸۰). **شهر سالم و روستای سالم**. تهران: سومین همایش کشوری بهداشت محیط.
- ۲- بارتون هیو. (۱۳۸۹). **برنامه ریزی شهر سالم**. ترجمه میترا عطاریان. تهران: مرکز مطالعات و برنامه ریزی شهر تهران.
- ۳- زیاری، کرامت الله و جان بابانزاد، محمدحسن. (۱۳۸۷). «دیدگاه ها و نظریات شهر سالم». مجله شهرداریها. شماره نود و پنجم، دوره نهم.
- ۴- سعیدی مفرد، ساناز و گردفرامرزی، مرجان. (۱۳۹۲). **بررسی شاخص های شهر سالم با رویکرد توسعه پایداری شهری**. مشهد: مؤسسه آموزش عالی خاوران.
- ۵- شیدایی، حسین. (۱۳۸۷). **شهر سالم، شهروند سالم**. تهران: دومین همایش شهر سالم.
- ۶- صداقت جهرمی، سعید. (۱۳۸۹). **شهر سالم آرمان شهری در راستای نیل به توسعه پایدار شهری**. مجموعه مقالات اولین همایش ملی معماری پایدار.
- ۷- فرهادی، رودابه. (۱۳۸۹). **ارزیابی مشارکت مردم در پروژه شهر سالم کوی سبزه آبان**. فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیای ایران. شماره ۲۷.
- ۸- فرهادی، رودابه. (۱۳۸۶). **ارزیابی پروژه شهر سالم و ارائه الگوی بهینه**. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- ۹- کتی، ویلیامز (۱۳۸۳). **دستیابی به شکل پایدار شهری**. مترجم مسیحی، وراز. تهران: جلد اول. پردازش و برنامه ریزی شهری.